

Güneydoğu Anadolu Projesi'nde Bir Yönetim Stratejisi olarak "Sosyal Kalkınma"

Nilay Özok*

Giriş

Bu makale, 1990'larda, Güneydoğu Anadolu Projesi(GAP) kapsamında yürütülen "sosyal kalkınma" pratiklerini incelemektedir. GAP ilk kurulduğunda, Güneydoğu Anadolu'da¹, devlet eliyle yürütülen ve büyük altyapı yatırımlarından oluşan bir bölgesel kalkınma projesiydi. Fakat 1980'lerin sonlarından başlayıp, özellikle de 1990'larda GAP'ın kapsamı, bir takım toplumsal projeleri de kapsayacak şekilde genişletildi. Bu çalışmanın esas amacı GAP dâhilinde, "sosyal kalkınma" kavramının ortaya çıkışını ve geçirdiği dönüşümü incelemektir.

Makalede, GAP'ın sosyal kalkınma pratikleri, birbirleriyle ilişkili iki eksenle ele alınmaktadır. Bu pratikler ilk olarak, II. Dünya Savaşı sonunda ortaya çıkan ve 1980'lerde neo-liberal politikalar bağlamında dönüşen küresel kalkınma söylemi içerisinde incelenecektir. Savaş sonrası dönemin, devlet eksenli kalkınma çabaları ile bu modelin yerini alan, 1980'lerin neo-liberalizminin piyasa eksenli pratikleri, farklı "yönetim zihniyeti" biçimlerini ifade etmektedir. Ancak, her iki durumda da, "kalkınma" kavramı ulus devletlerin toprakları üzerindeki nüfusu idare edebilmek için kullandıkları küresel bir hegemonik söylem olma işlevini görmüştür. Bu makalenin ikinci eksenini olarak, GAP'ın kalkınma pratiklerinin küresel kalkınma söyleminin ulus-devletler tarafından benimsenerek belirli bir zaman ve mekânın gereksinimlerine uyarlanmak suretiyle tatbik edilmesini örneklediğini göstermeyi amaçlıyorum. GAP'ın hayata geçirildiği yer; Türk devletiyle gerilimli bir ilişkisi olan Kürt nüfusun çoğunlukta olduğu Güneydoğu Anadolu bölgesiydi. GAP dâhilinde-

* State University of New York, Binghamton Sosyoloji bölümü doktora öğrencisi.

1- GAP, şu dokuz ili kapsamaktadır: Adıyaman, Batman, Diyarbakır, Gaziantep, Kilis, Mardin, Siirt, Şanlıurfa ve Şırnak.

ki sosyal kalkınma pratiklerinin ortaya çıkışı, 1990'larda Türk ordusu ile Kürdistan İşçi Partisi (Partiye Karkarên Kurdistan ya da PKK) arasındaki savaş ile aynı döneme denk geliyordu. GAP tırmanmakta olan silahlı çatışmanın üstesinden gelebilmenin araçlarından biri olarak yönetici elitlerin gündemine girdi ve böylece bölgede gerçekleştirilecek toplumsal projelerin temel kumsal mekanizması haline geldi.

Bu makalede geliştirilen görüşler, genel olarak post-kalkınmacı olarak adlandırılan ve kalkınma kavramını bir temsiliyet ya da yönetim(iktidar) rejimi olarak ele alan ve kalkınmayı Foucauldca manada bir "yönetim zihniyeti" (*governmentality*)² kavramı ışığında inceleyen yeni bir kalkınma eleştirisi okulundan yararlanmaktadır.³ Bu literatüre göre, "kalkınma" genellikle muhayyel bir son noktaya işaret eden soyut bir kavram ya da fikir olarak dünya üzerindeki birçok devlet için kurucu bir role sahip olagelmıştır. Wolfgang Sachs'ın isabetli bir şekilde belirttiği gibi "kalkınma" savaş sonrası dönemde yeni ortaya çıkmakta olan ülkelere, denizcilerin yollarını bulmasını sağlayan bir deniz feneri misali yol gösteren hayati bir fikir olarak belirmişti" (Sachs, 1992: 2).⁴ Bu dönem, dünyanın "az gelişmiş" kısımları için "gelişmiş" ülkeler tarafından hazırlanan sistematik kalkınma programlarının ortaya çıkışına tanıklık etmişti. Az gelişmiş ülkelerin yoksulluğunun, gelişmiş dünya için bir tehdit oluşturduğu fikri, bu dönemde gelişmiş ülkelerin, özellikle de ABD'nin, az gelişmiş ülkeler için büyük çaplı kalkınma programları başlatmasındaki gerekçeyi oluşturuyordu.

Post-kalkınmacı eleştiriye göre, bu kalkınma projeleri, daha fazla üretimi hedefleyen teknik programlarla sınırlı kalmıyor, tüm toplumsal alanlara nüfuz etme çabasını da içeriyordu. Bu da, daha geniş kapsamlı, bütünleşmiş kalkınma projelerini ortaya çıkarmıştı. Escobar'ın da belirttiği gibi, "bu ülkelerin ekonomik ve toplumsal hayatlarında önemli olan her şey (nüfusları, sermaye birikim süreçleri, doğal kaynakları, tarımları ve ticaretleri, kültürel değerleri, vs.) titiz hesaplamaların birer nesnesi haline geldi" (Escobar, 1988: 430). Bu programlarla, "toplumsal yapı"nın her bir vechesi doğrudan müdahalelerin hedefi haline geldi. Bu süreç, Üçüncü Dünya'nın artan biçimde "kalkınmalaştırılması"na (*developmentalization*) ve "*düşünce ve pratikler rejimine* dâhil edilmesine" (Escobar, 1995: 25) işaret etmektedir. Bu bağlamda, kalkınma, bir yönetim(iktidar) rejimi ya da başka bir deyişle; kendi halklarını, "yoksullukla savaşıma" görüntüsü altında kontrol altına alma çabalarını gizleyen özel bir tür *yönetim zihniyeti* haline gelmiştir (Escobar, 1995: 25).

Bu noktada, dünyanın "az gelişmiş" kısımlarının bu müdahalelerin salt birer nesnesi haline gelmediğini de belirtmek gerekiyor. Kalkınma pratikleri, belirli yerel ve ulusal bağlamlarda yön değiştiren iktidar hedeflerinin de araçları haline gelmişlerdir. Devletler, küresel kalkınma söylemini benimseyerek geniş ölçekli kalkınma projelerine girişmişler ve devlet eksenli kalkınma, dünya ölçeğinde çok daha geçerli hale gelmiştir. Bu programların temel mantığını oluşturan tekno-ekonomik kalkınma, ulus devletlere otoritelerini tesis etmeleri için elverişli araçlar sağlamıştır. Bu makalede, GAP'ı bu kavramsal çerçeve ışığında bir bağlama yerleştirip, büyük ölçüde konunun yö-

netimsel yönü üzerinde duracağım. Buna karşın, GAP kapsamında yürütülen yönetim zihniyeti politikalarının ve pratiklerinin hitap ettiği ve etkilediği kitlelerin tepkileri, yanıtları ve görüşleri bu çalışmada yer almayacaktır; konunun bu yönü halen işlenmeyi beklemektedir.

GAP üzerine yazılan hâkim literatürün genel olarak "kalkınma" kavramı ve özel olarak da GAP'ın kalkınma pratikleri için öne sürdükleri, Ferguson'un kalkınma tanımıyla örtüşmektedir; "yoksulluğa karşı mücadele etmek, yaşam standartlarını yükseltmek ve ilerleme fikrini ya da bunun değişik bir versiyonunu yüceltmek için büyük bir kolektif çaba" (Ferguson, 1994: 9). Bu literatürdeki çalışmalar, devletin GAP söylemini tekrarlayarak, GAP'ı devlet kayıtlarında uzun zamandan beri "geri kalmış," "az gelişmiş" olarak adlandırılan bir bölgenin yani "doğunun makûs talihini"ni yenmek için atılmış dev bir adım olarak gördüler.⁵ Bu yaklaşımın aksine, bu çalışma yönetsel kalkınma pratiklerine eleştirel bir bakış getirmekte ve şunu iddia etmektedir: Bu kalkınma pratikleri, yönetici elitlerin bir bölgeyi ve bu bölgenin insanlarını kontrol altına alma ve bunlar üzerinde bir otorite kurma stratejilerinin bir parçası olarak ele alınmalıdır. Bu bağlamda, GAP'ın kalkınma pratiklerini, Türkiye'deki Kürt meselesi ile bağlantılı bir şekilde incelemek bir zorunluluk haline gelmektedir.

Sayı olarak az olsa da, GAP'ın Güneydoğu Anadolu'daki uygulamalarıyla, Türk devletinin Kürtlerle olan ihtilafı arasındaki ilişki üzerine yoğunlaşan bazı çalışmalar da bulunmaktadır. Mesela, Ali Çarkoğlu ve Mine Eder, GAP'ın Kürt meselesini çözeceği ve bölgedeki PKK isyanını sonlandıracağı beklentisinin, Türk devletinin bu projeyi hayata geçirmesindeki nedenlerden biri olduğunu öne sürerler. "Var olan beklenti GAP sona yaklaştıkça, bünyesindeki yatırımların sağlayacağı refahın, isyancı kitlelerin güdülerini zayıflatacağı" (Çarkoğlu&Eder, 2001: 49) idi. Aynı şekilde, Leila Harris isabetli bir biçimde, GAP politikalarını devletin "Güneydoğu'daki kitleleri ve toprakları yönetebilme" çabasının bir yansıması olarak görmektedir. Harris, GAP'ın "devletin, Güneydoğu'daki kitle hareketleri ve çatışmalar ile başa çıkabilme çabalarında yeni ve de potansiyel olarak daha az şiddet barındıran bir aşamaya işaret

-
- 2- Foucault'nun "governmentality" terimi bir kelime oyununu barındırır: Fransızca *gouverner* (yönetim) ve *mentalité* (zihniyet). İkisi bir arada yönetim zihniyeti olarak çevrilebilecek bu kavram, Foucault'un iktidar kavramının analizine getirdiği farklı bir boyuta işaret eder. *Governmentality* iktidarın disipline edici, kimi zaman yok edici implikasyonlarının aksine nüfusun yeniden üretilmesi yoluyla kontrol altına alınması anlamlarını içerir. Bu kavramın daha ayrıntılı bir analizi için bkz. Graham Burchell, Colin Gordon, and Peter Miller (eds.). *The Foucault Effect: Studies in Governmentality*. London: Harvester Wheatsheaf: 1991. Dean Mitchell. *Governmentality: Power and Rule in Modern Society*. London: Sage Publications, 1999.
 - 3- Örnek olarak, bakınız, Arturo Escobar, *Encountering Development: The Making and Unmaking of the Third World* (Princeton: Princeton University Press, 1995), Timothy Mitchell, *Rule of Experts: Egypt, Techno-Politics Modernity* (California: University of California Press, 2002), Majid Rahnema and Victoria Bawtree(der.), *The Post-Development Reader* (London: Zed Books, 1996), Wolfgang Sachs(der.), *The Development Dictionary: A Guide to Knowledge as Power* (London: Zed Books, 1992).
 - 4- Orjinal vurgu
 - 5- Başka çalışmalar meyânında, bkz, Rifat Dağ ve Atilla Öztürk, *GAP Yeniden Yapılanmadır* (Ankara: Diyarbakır Sanayi ve Ticaret Odası, 1990), *GAP ve Sosyal Değişme*, (Diyarbakır: Dicle Üniversitesi GAP Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, 1994), Ahmet Özer, *Modernleşme ve Güneydoğu* (Ankara: İmge, 1998).

edebileceğini” belirtmektedir. Buna göre, “devletin bölgeye olan yaklaşımındaki tutum değişikliği, son birkaç on yıldaki muazzam askeri çabanın ve harcamaların yerini GAP ile bağlantılı kararlı politikaların alması ile birlikte, devlet kaynaklarında ve yaklaşımında önemli bir dönüşümü yansıtmaktadır” (Harris, 2002: 751-52). Dolayısıyla, Harris için GAP ile tasavvur edilen politikalar ve pratikler devletin bölgeyi yönetme çabasında “yeni bir dönem”in ortaya çıkışına işaret etmektedir. Buna karşın, ben 1990’lardaki savaş boyunca yönetici elitlerin, askeri yöntemler yerine GAP’ın kalkınma politikalarını ika-me ettiklerini düşünmüyorum. Daha ziyade, sosyal ve ekonomik kalkınma hedeflerinin, bölgedeki silahlı çatışmanın üstesinden gelebilmenin ve kitleleri yönetebilmenin (askeri yöntemlerden ayrı olarak) bir diğer yolu olarak görüldüğünü ileri sürüyorum.

PKK’ye Karşı Yürütülen Savaşta Bir Yöntem Olarak “Sosyal Kalkınma”

1990’larda, GAP dâhilindeki sosyal projelerin ortaya çıkışı, bölgedeki toplumsal kalkınmanın savaş bağlamında yükselen önemini işaret etmekteydi. Çatışma derinleşip, tümünden bölgeye yayıldıkça, başlangıçta yönetici elitlerin dillendirdikleri gibi, “bir avuç eşkiya”nın eylemleri olarak gösterilemez ve sunulamaz bir hale geldi. 1990’lar ile beraber, bölgedeki direnişin salt askeri önlemler ile sonlandırılmayacağı şeklindeki bir düşüncenin ortaya çıkışına tanıklık edilmişti. Halkın sosyal ve ekonomik koşullarında iyileştirmeler yapılması artık sorunun çözümü için olmazsa olmaz bir yöntem olarak görülmüyordu.

1989 yılı itibarıyla, yönetici elitlerin Kürt meselesi üzerine olan tartışmaları, sosyoekonomik alanda yapılacak yatırımlar etrafında dönmeye başlamıştı. Mesela, bir “Kalkınmada Öncelikli Yörelere” toplantısında, dönemin bakanlarından Kâmrân İnan, hükümetin doğuya yaptığı altyapı yatırımlarıyla bu alandaki farklılığın büyük alanda halledildiğini kaydederek “şimdi sıra sosyal alandaki farklılığın eritilmesine gelmiştir” diyordu (Hürriyet, 28 Nisan 1989).⁶ Açıklamada, “sosyal alan” ile aslında neyin kastedildiği tam olarak açık değildir; fakat burada göze çarpan, “sosyal alan” denen şeyin devlet müdahalesinin açıktan bir nesnesi haline gelmiş olmasıdır. Bürokrasiden askeriye, yönetici elitlerin birbirinden farklı kesimleri, bölge için geliştirilecek uygun toplumsal politikalar üzerine kafa yormaya başlamışlardı. Yine aynı yıl, Devlet Planlama Teşkilatı’ndan (DPT) bir bürokratin açıklamasından öğrendiğimize göre, DPT tarafından Milli Güvenlik Kurulu’na “bölgedeki toplumsal sorunların olası çözümleri” hakkında bir brifing verilmiştir (Hürriyet, 28 Nisan 1989).

1989’da, popüler haftalık dergi Nokta’da, “Doğuya Yatırım Atağı” isimli bir makale yayınlandı (Nokta, 30 Temmuz 1989). Bu makaleye göre, “MGK’da alınan Doğu’daki on üç ilin⁷ bir an önce kalkındırılması kararından sonra harekete geçen hükümet, radikal teklifler içeren bir dizi önlem belirledi” (Nokta, 30 Temmuz 1989). Hazırlanan paket için öne sürülen gerekçe ise şöyleydi: “...geçen zaman içinde, tüm komutanların görüşü netleşmiştir: Doğu’da asker gücü birçok şeye yetiyor ama kalkınmamışlık bölgenin ekonomik koşulları sürekli aleyhimize işliyor” (Nokta, 30 Temmuz 1989). Yapılacak yatırımlar için ekonomik teşvikler, tam teşekküllü hastaneler ile köy sağlık ocak-

larının kurulması ve üniversiteler ile spor faaliyetleri için devlet desteği verilmesi, bu iller için düşünülen önlemler arasında bulunuyordu.

Sosyal politikalara yönetici elitler tarafından artan bir şekilde verilen bu önemin bir diğer nedeni de, PKK'ye verilen yaygın desteği zayıflatmaktı. Bu elitler "PKK'ye belli bir ölçüde halk desteğinin olduğunu zımnen kabul ediyorlardı" (Gunter, 1990: 81). Mesela, dönemin iktidarda bulunan partisi Anavatan Partisi, "Güneydoğu sorunu" için bir dizi önlemler paketi hazırlamıştı. Bu önlemlerden biri şöyleydi: "Bölge halkının PKK'nın avı durumuna gelmeme için, birinci aşamada ferdi rahatlatma sağlanacak" (Nokta, 10 Haziran 1989). Yani, halkın toplumsal ve ekonomik ihtiyaçları devlet tarafından karşılandıkça, bölge halkının PKK'ye destek vermekten vazgeçeceği düşünülüyordu.

Bütün bunların dışında, sosyal politikaların yönetici elitlerin gündeminin en üst sırasına oturması, PKK ile ilgili tehdit algılarının sadece askeri alanla sınırlı kalmamasıyla, yani PKK'nin yöre halkının toplumsal yaşamında gittikçe daha çok etkin hale geldiğini düşünmeleriyle de ilgiliydi. Michael Gunter'in dikkat çektiği üzere, 1987 yılı itibarıyla, "PKK'nin, kendilerine yardım eden yerleşim yerlerine karşı etkileyici jestler yaptığı" Türk kaynakları tarafından da belirtilmekteydi. Mesela, sağlık hizmetlerinin bulunmadığı ıssız bölgelere, "PKK doktor getiriyor ve köylülerle ilgileniyor[du] –köylülere zaman zaman ücretsiz sağlık hizmeti sağlıyordu". Bu tarz faaliyetler, köylülerin PKK'ye olan sempatisini artırabileceği için devletin belli bir kesiminde endişe yaratıyordu (Gunter, 1990: 82). Böylelikle, devlet tarafından uzun bir süredir "terör örgütü" olarak görülen PKK, bölgede devletin rolüne benzer bir role de sahip çıkıyordu ve hem askeri hem de sosyal anlamda bir tehdit oluşturuyordu.

Devletin sosyal hizmetler çabaları, yönetici elitlerin başka bir amacını daha gizliyordu. Bir takım sosyal politikalarla, bölgedeki temel ihtiyaçların giderilmesi ve yaşam koşullarındaki iyileştirmeler, bölgede büyük bir ölçüde askeri güç ile temsil edilen devletin meşruiyet kazanabilmesi için zorunlu bir uğraştı. Çoğunlukla GAP kapsamında yürütülen sosyal projeler, devletin başka bir biçimde görünürlük kazanacağı bir alan ortaya çıkarabilecekti; devlet, disipline edici ya da cezalandırıcı bir askeri oluşumdan ziyade, daha şefkatli, iyileştirici ve koruyucu bir yapı olarak tanınacaktı. Ülkenin önde gelen gazetecilerinden olan Hasan Cemal, *Kürtler* isimli kitabında "Güneydoğu sorunu" nun yoğun olarak gündemde olduğu zamanları yeniden hatırlatır. Cemal'e göre, o dönemde, "yöre insanı ile devlet arasında 'sıcak bağlar' kurulması" ciddi bir kaygı idi (Cemal, 2003: 92).⁸ Cemal'in tespitlerinin ortaya koyduğu üzere, bölge halkı, devleti sadece "eli sopa ile giden bir kurum" olarak algıladığı müddetçe, GAP ile gelecek olan refah ve zenginlik bu yabancılığı ortadan kaldırmak için en önemli araç olarak düşünülüyordu.

6- Vurgu eklenmiştir.

7- Adıyaman, Ağrı, Bingöl, Bitlis, Diyarbakır, Hakkari, Kars, Mardin, Muş, Siirt, Tunceli, Van, bu iller arasında bulunuyordu. Bahsi geçen bu illerden, Adıyaman, Diyarbakır, Siirt GAP kapsamında yer almıştı.

8- Vurgu eklendi.

İktidarın, sosyal hizmetlerin sağlanması için artan çabaları, bu bağlamda, GAP'ın örgütsel yapısına da yansımaktaydı. O döneme kadar, GAP dâhilindeki projelerin koordinasyonu Devlet Planlama Teşkilatı tarafından gerçekleştirilmekteydi. 1989'da bu görev, sadece GAP bölgesinin kalkındırılmasından sorumlu olan, Güneydoğu Anadolu Projesi Bölge Kalkınma İdaresi (GAP-BKİ) isimli yeni bir kuruma verildi.⁹ GAP-BKİ'nin genel müdürlüğü Ankara'da iken, Şanlıurfa'da da bölgesel bir müdürlük kurulmuştu. Bölge *dâhilinde* konumlanacak olan böyle bir organ, hem bölge hem de bölge halkı hakkında ayrıntılı bilgiler edinilmesini sağlayacaktı. Bu durum, müdürlüğü merkezin politikaları ve pratikleri ile bölgenin asıl koşulları arasında aracılık yapacak kurumsal bir mekanizma haline getirmişti. Kurumsal yapısı, yönetim(iktidar) politikaları ile bölge arasındaki bağlantıyı kolaylaştıracak biçimde değiştirilince, GAP 1990'larda, Güneydoğu Anadolu'ya sunulacak yönetsel hizmetler için önemli bir aygıt haline geldi. Aşağıdaki kısımda GAP'ın içermeye başladığı "sosyal kalkınma" kavramının ve GAP bünyesinde geliştirilen sosyal projeler ve pratikler üzerinde daha detaylı bir biçimde duracağız.

GAP Kapsamında Sosyal Kalkınma: Bir "Siyasetsizleştirme Aygıtı"¹⁰

Yönetici elitlerin, GAP üzerinden sosyal projeleri uygulama çabaları, ilk olarak, 1992-1994 yılları arasında yürütülen bir dizi bölgesel araştırma ile somutlaştırıldı.¹¹ Bu araştırmaların sonuçları, geliştirilecek projeler için genel bir çerçeve çizen Sosyal Eylem Planı'nın hazırlanmasında kullanıldı (T.C. Başbakanlık GAP Bölge Kalkınma İdaresi, 1995). Bu araştırmalar yürütüldüğü sırada, Kürt meselesi gündemin ana konusuydu. Böylelikle, konunun aciliyetinden kaynaklanan ilgi, Kürt meselesi üzerine düşünmek, konuşmak ve yazmak bakımından toplumsal muhayyilede bir tür normalleşme sürecini ortaya çıkardı.¹² 1990'larda Kürt bölgesi ve halkı, haklarında ayrıntılı bilgiler edinme çabasında olan alışlagelmişin dışındaki bir ilginin odağı haline geldiler. Nokta dergisinde de belirtildiği gibi, dağ Türkleri birdenbire "10 milyon Kürt" oluvermişti (Nokta, 10 Şubat 1991).¹³ İşin yönetim(iktidar) tarafındaysa, bu geniş ilgi bölgenin sosyal karakteristiği ve dinamikleri hakkında ayrıntılı bilgiler sunan sosyal araştırmaları beraberinde getirdi.

Bu araştırmaların genel amacı, "bölgenin sosyoekonomik ve kültürel mizacının daha iyi anlaşılmasını sağlamak; genel olarak toplumda ve özel olarak belirli toplumsal gruplarda ihtiyaçları, beklentileri ve eğilimleri saptamak ve kalkınma için özellikle dezavantajlı durumdaki özel hedef gruplarını saptamak"¹⁴ şeklindeydi. Bu çalışmalar, yönetici elitlere, bölge halkı ile ilgili tüm konulara dair ayrıntılı bilgiler sunacak bir şekilde hazırlanmıştı. Arturo Escobar'ın deyişiyle, bu "eşi görülmemiş her şeyi bilme isteği" yönetici elitlerin bölgeye "müdahale etme" çabasıyla doğrudan ilişkiliydi (Escobar, 1999: 384). Başka bir deyişle, Kürtler ve Kürt yoğunluklu bölgeler, bu sıra dışı ilginin, gözlemlenebilir, ölçülebilir ve dolayısıyla da kontrol edilebilir nesnelere haline geldiler.

Yapılan bu araştırmalar, nüfus ve toplumsal dönüşüm ile ilgili dinamikleri kapsamlı bir şekilde problematize etmeleri bakımından yeni bir eğilimi yansıtorlardı. Sadece altyapıda, tarım ve sanayi sektörlerinde yapılacak ekono-

mik yatırımlar üstüne odaklanmış daha önceki kalkınma vizyonunun aksine, yerleşim, göç, nüfus artışı, eğitim ve sağlık gibi nüfusun kendisiyle ilgili süreçlerin ayrıntılı bir şekilde problematize edildikleri görülüyordu. Örneğin, bölgede en sık rastlanan yerleşim biçimi olan dağınık yerleşim, hizmetlerin hızlı bir şekilde sunulmasında bir engel olarak ifade edilmeye başlanmıştı (Escobar, 1999: 2). Bunun için önerilen çözüm ise özellikle mezra gibi kırsal yerleşimlerin zaten bağlantılı oldukları köylere entegre edilmesinin desteklenmesiydi. Bu önerinin, hizmetlerin sağlanmasında maliyeti azaltacağı öne sürülüyordu. Bu noktada, bölgesel seviyedeki idari pratiklerini, en uzak bölgelerde de mümkün olan en az masrafla yürütmek şeklindeki yönetimsel istek açıkça görülmektedir. Politikaların ve pratiklerin büyük ölçüde savaş döneminin koşullarıyla belirlendiği bu siyasi konjonktürde, dağınık yerleşim biçiminin problematize edilmesi ve merkezi köyler yaratma çabası aynı zamanda yönetici elitlerin savaş stratejileriyle de ilgiliydi. Cumhurbaşkanı Turgut Özal tarafından Başbakan Süleyman Demirel'e yazılmış olup, 1993 yılında *Turkish Daily News*'de yayınlanmış olan bir mektupta görüldüğü üzere, uzak köylerde ve mezralarda yaşayan nüfusun büyük şehirlere taşınmaları için teşvik edilmeleri, PKK'ye olan yerel desteği aşındırmak saikiyle devletin gündeminde yer alan bilinçli bir stratejiydi (Yıldız&Düzgören, 2002: 14).

Nüfus artışının problematize edilişi de, GAP kapsamındaki sosyal kalkınma kavramının nüfus ile ilgili tüm süreçlere nüfuz edecek bir şekilde dönüşmüş yönetim (iktidar) algısını yansıtmaktaydı. Bu araştırmalarda, bölgenin yüksek doğum oranını aşağılara çekmek ve nüfus artışını azaltmak için bölge halkının doğum kontrol yöntemleri hakkında eğitilmesi öneriliyordu. Bu programların hedefiye, kadınlar ve gençler olacaktı (TC Başbakanlık GAP Bölge Kalkınma İdaresi, 1993: 4). GAP kapsamında üreme ile ilgili konuların ortaya çıkışı, GAP'ın bölgeye sosyal hizmetlerin sağlanması ve sosyal politikaların sunulması için önemli bir ağıta dönüştüğünü doğrulamaktadır. Bütün bunlar, sosyal bünyenin her alanına nüfuz etme çabalarının birer gösterge-

-
- 9- GAP Bölgesel Kalkınma İdaresi'nin kurulması hakkındaki hükümet kararname için, bkz, T.C. Resmi Gazete, 6 Kasım 1989.
 - 10- Ferguson, *The Anti-Politics Machine*.
 - 11- 1992 ve 1994 yılları arasında yürütülen bu araştırmalar arasında şunlar bulunmaktadır: T.C. Başbakanlık GAP Bölge Kalkınma İdaresi, *GAP Bölgesi Baraj Göl Aynası Altında Kalacak Yörelerde İstihdam ve Yeniden Yerleştirme Sorunları* (1994), T.C. Başbakanlık GAP Bölge Kalkınma İdaresi, *GAP Bölgesi Nüfus Hareketleri Araştırması: Yöneticiler İçin* (1994), T.C. Başbakanlık GAP Bölge Kalkınma İdaresi, *GAP Bölgesi Toplumsal Değişme Eğilimleri Araştırması: Eylem Planı* (1993), T.C. Başbakanlık GAP Bölge Kalkınma İdaresi, *GAP Bölgesinde Kadının Statüsü ve Kalkınma Sürecine Entegrasyonu Araştırması: Yöneticiler İçin Özet* (1994).
 - 12- Bu dönemde, Kürt meselesinin çözümünün aciliyetinin sonucu olarak, Kürt meselesi ya da Güneydoğu Sorunu hakkında farklı kurumlar tarafından bir dizi raporlar hazırlanmıştı. Örnek olarak, bkz: Sosyal Demokrat Halkçı Parti Merkez Yürütme Kurulu, *Sosyal Demokrat Halkçı Parti'nin Doğu ve Güneydoğu Sorunlarına Bakışı ve Çözüm Önerileri* (Ankara: 1990), yayınlanmamış. Ayrıca bkz, Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği (TOBB), *Doğu Sorunu: Teşpitler ve Teşhisler* (TOBB, 1995), yayınlanmamış, ve Ümit Özdağ, *Güneydoğu Anadolu Bölgesinde ve Doğu ve Güneydoğu Anadolu'dan Batıya Göç Edenlerde Kültürel Yapı ve Kimlik Sorunu* (Ankara: Türk Metal Sendikası, 1995).
 - 13- Buradaki "Dağ Türkleri" ifadesi, geniş ölçüde kabul edilen bir bakış açısına ya da Kürtlerin aslında dağlarda yaşayan Türkler olduğunu iddia eden resmi milliyetçi söylemdeki bir tür örtmeceye (*euphemism*) gönderme yapmaktadır.
 - 14- Güneydoğu Anadolu Projesi'nin resmi web sitesinde bulunabilir: <http://www.gap.gov.tr>

siydi ve içinde sağlık, göç, yerleşim biçimleri ve üreme gibi konuların olduğu “yaşamın... özellikle de nüfus düzleminde idare edilmesiyle ilgili” bir biyopolitik zorunluluğu beraberinde getirmişti (Dean, 1999: 99).

Araştırmalarda işaret edilen bir başka konu ise dildi. GAP Bölgesi Toplum-sal Değişme Eğilimleri Araştırması, bölgedeki düşük seviyedeki eğitimin sebebini, nüfusun önemli bir kısmının ana dilinin Türkçe olmamasıyla açıklı-yordu (TC Başbakanlık GAP Bölge Kalkınma İdaresi, 1993: 10). Araştırma ay-nı zamanda, bölgedeki yaygın dilin Kürtçe olduğu gerçeğini belirtmemek için özel bir çaba gösteriyordu. Ancak yine de, bölgedeki temel dilin Türk-çe olmamasının, çocukların eğitiminin önünde bir engel olduğu ifade edil-mişti. Bu sebeple, dil eğitiminde, bölgedeki çocukların yaşadığı yabancılığın azaltılması için okul öncesi eğitime daha fazla önem verilmesi tavsiye edil-yordu (TC Başbakanlık GAP Bölge Kalkınma İdaresi, 1993). Dil konusu, GAP Bölgesi Nüfus Hareketleri Araştırması'nda da problematize edilmişti (TC Başbakanlık GAP Bölge Kalkınma İdaresi, 1994: 23).

Göç konusu da, ayrı bir araştırmanın vakfedildiği önemli bir alandı. Bölge içi ve bölge dışına göçün o zamanlarda yaygın olduğu gerçeğinden yola çı-kılarak, GAP Bölgesi Nüfus Hareketleri Araştırması gerçekleştirilmişti. Bu araştırmaya göre, nüfusun şehir merkezlerine göç etme eğiliminin altında ya-tan temel sebepler, ekonomik sorunlar ile şehir hayatının imkânlarından yararlanma isteğiydi.¹⁵ Araştırmada, nüfus artışının baskısı, toprağın bölünmesi, tarımın makineleşmesi ve artan işsizlik oranı bölge içi göçün etmenleri ola-rak sunulmuştu (TC Başbakanlık GAP Bölge Kalkınma İdaresi, 1994: 8). Araştırmada, bölge dışına yapılan göçün nedenlerinden bahsedilirken, “siya-si huzursuzluk,” nüfusun, başka bölgelere göç etme eğilimindeki “konjonk-türel” nedenlerden biri olarak belirtilmişti. Ancak aslında, 1990'larda, köyle-rin devlet tarafından zorla boşaltılması, hem bölge içi hem de bölge dışına göçün esas nedeniydi.¹⁶ Bölgenin “objektif” koşullarını tanımlayan “bilimsel” bir çalışma olma iddiasını taşısa da, araştırma, zorla köy boşaltmaları tama-mıyla es geçmişti. Araştırmadaki ve Eylem Planı'ndaki, göçün bu boyutuna dair bilinçli suskunluk dikkat çekicidir.

Bu araştırmalarda ve daha geniş bir çalışma olan Sosyal Eylem Planı'nda, bölgenin tüm özellikleri, tüm bunları yönetim (iktidar) müdahalesine tâbi tu-tacak biçimde problematize edilmişti. Yapılan araştırmalarda çatışmayla ilgi-li konularda da, bilinçli bir suskunluk göze çarpmaktadır. Sorunların sunu-munda, bu sorunların altında yatan siyasi nedenler görmezden gelinmiş ya da bölgenin siyasi konjonktürünün bu sorunlar üzerinde bir etkisi yokmuş gibi davranılmıştır. Timothy Mitchell'in görüşlerini takip ederek, şu fikri öne süreceğim; bu çalışmalarda, bölge, “onu tanımlayan söylemden bağımsız bir şekilde varlığını sürdüren”, “müstakil bir oluşum” olarak tasvir edilmekle kal-mamış, ama aynı zamanda, devletin kendisi de “gözlemlenen nesneyle her-hangi bir ilişkisi olmayan bir politika geliştiriciliğinin ve uzmanlığının rasyo-nel merkezi” olarak resmedilmiştir (Mitchell, 2002: 233). Devleti ve bölgeyi bu şekilde tasvir etmek suretiyle, bölgedeki sorunların çözümü, rasyonel he-saplamalar, uzman raporları ve devletin yapacağı planlamalar ile halledile-

cek teknik konulara indirgenmektedir. Böylece GAP, Ferguson'un, "üzerine eğildiği her konuyu depolitize eden" "siyasetleştirme aygıtı" olarak çalışıyordu. İç göç ya da dil sorunu gibi siyaseten hassas konulardaki ısrarlı saskunluk, eldeki sorunlar için, siyaseti bir neden ya da çözüm olarak görme- yen bu kavram ile ilgiliydi.

Söylem düzeyinde her ne kadar bölgenin sorunları, sorunların temelini oluşturan siyasetten ayrıştırılıp, devletin planlı müdahaleleriyle çözülecek teknik konulara indirgenmişse de GAP dahilindeki kalkınma pratiklerinin hayata geçirilmesi, siyasi müdahalelerden hiç de uzak değildi. Başka bir deyişle, var olan söylem, sosyal olguları depolitize edip, GAP'ı, bölgenin tüm sorunlarına çare olarak kurgularken, bölge halkını ilgilendiren tüm toplumsal konuları da, doğrudan müdahalenin hedefi haline getiriyordu. Ferguson'un Lesotho örneğinden yola çıkarak ileri sürdüğü üzere "bir 'kalkınma' projesi, maksatlı 'kalkınma' planlarını bir hayli görünür kılmak suretiyle, kurumsal devlet mekanizmasını kimsenin ruhu duymadan tarafsız ve teknik bir misyon kılıfına yerleştirmek ve yaymak gibi son derece politik operasyonlar gerçekleştirebilir" (Ferguson, 1994: 254). Devletin büyük bir ölçüde güvenlik güçleriyle temsil edildiği bir bölgede, GAP'ın sunacağı sosyal hizmetler, devletin gücünü genişletmesi için bir kurumsal mekanizma işlevini görecekti. Bu tam olarak şu anlama geliyordu; GAP'ın sosyal projeleri, yükselen çatışma ortamında, sosyal hizmetlerin sunumunu sağlayacak ve devletin gücünü görünür hale getirecekti.

1990'ların başlarındaki bu yönetim (iktidar) çabalarının pratikteki en somut sonucu "Çok Amaçlı Toplum Merkezleri" (ÇATOM) olmuştu. Bu kurumlar 1995'te kurulmuş olup, kadınlara ve 14 yaş üzeri "genç kızlara" "eğitim programları" ve "sosyal programlar" sunacaktı (TC Başbakanlık GAP Bölge Kalkınma İdaresi, 2001: 39). Bu programlar arasında, okuma yazma (Türkçe), doğum kontrolü¹⁷, genel sağlık, ana-çocuk sağlığı, hijyen, beslenme ve ev ekonomisi, dikiş, kilim dokuma, el sanatları gibi gelir getiren işler üzerine eğitim kursları bulunuyordu (GAP Dergisi, 1997: 8). ÇATOM'lar "GAP Bölgesi'ndeki kentlerin daha çok kırdan göç etmiş yoksul hanelerin oluşturduğu gecekondular mahallelerinde ve kadınların marjinalleştiği merkezi nitelikli köy yerleşimlerinde"¹⁸ kurulmuştu. Şu anda GAP bölgesinde 23 tane ÇATOM bulunmaktadır. ÇATOM'un çalışanları bölge halkından seçilmektedir. Saha sorumluları

15- Bkz, TC Başbakanlık GAP Bölge Kalkınma İdaresi, *GAP Bölgesi Nüfus Hareketleri Araştırması: Yöneticiler İçin*, 1994.

16- Zorunlu köy boşaltmalarına dair yakın tarihli bir çalışma için, bkz, *Zorunlu Göç Raporu*, (2003); <http://www.tmmob.org.t> adresinde bulunabilir. Ayrıca bkz, Bilgin Ayata ve Deniz Yüksek'in konu hakkında yazdıkları makale.

17- Takip eden yıllarda, Türkçe dersleri konusu ve doğum kontrol programları hakkında ateşli tartışmalar açığa çıktı. Özellikle de Kürtçe feminist yayınlar, doğum kontrol programlarının devletin Kürt nüfus artışını engellemek için kullandığı bir yöntem olduğunu, Türkçe kurslarının da asimilasyoncu politikalar için bir araç olduğunu öne sürüyorlardı. ÇATOM'un faaliyetleri hakkında yürütülen tartışmalara dair bir inceleme için, bkz, Zeynep Kutluata, *The Politics of Difference within the Feminist Movement in Turkey as Manifested in the Case of Kurdish Woman/Feminist Journals* (M.A. Thesis, Boğaziçi Üniversitesi, 2003).

18- <http://www.gap.gov.tr>

denen bu personeli inceleyen tezinde, Sözer şöyle bir gözlemde bulunuyor: "...saha sorumluları yerel dillere (Kürtçe, Arapça gibi) hâkim insanlardır... (bölge kadınları ile) iletişimin sağlanmasını mümkün kılarlar" (Sözer, 2004: 108). ÇATOM'ların idaresini, bölgenin ve bölge halkının karakteristiklerine âşina kadınlara bırakarak, bölge kadınlarının ÇATOM programlarına katılımının sağlanacağı düşünülüyordu. Kısaca, ÇATOM, GAP'ın 1995'ten beri süren sosyal kalkınma hedeflerinin en somut göstergesi olmuştur.

Savaş Sonrasında GAP ve Sosyal Politika: Bir Taşla İki Kuş Vurmak mı?

1999'dan sonra, silahlı çatışmanın yoğunluğu gittikçe azaldı ve 1990'lar ile karşılaştırıldığında bölge bir normalleşme sürecine girdi.¹⁹ Benim iddiama göre, GAP için "sürdürülebilir insani kalkınma" adı altında yeni bir söylemin kullanılmaya başlanması bu değişen siyasi koşullara bağlı olarak ortaya çıkmıştı. Gerçekten de bu yeni kalkınma kavramı, 1980'lerden beri tüm dünyada yükselmekte olan neo-liberal kalkınma modeline olan yönelişin üstünü örtmekteydi. Öncelikle, neo-liberal kalkınma modeliyle neyi kastettiğimi kısaca açıklamaya çalışacağım.

1980'ler itibariyle, II. Dünya Savaşı sonrası dönemde üzerinde uzlaşılan devlet eksenli kalkınma modelinden vazgeçilmeye başlanmıştı. Bu, küresel kapitalizmin yükselişi ve hegemonyasıyla tanımlanan bir dönemin başlangıcıydı. Neo-liberal piyasa küresel ölçekte önde giden güç olarak kutsanıyordu. Böylece, hem kalkınma fikri ve hem de kalkınma pratikleri küresel kapitalizmin ihtiyaçları doğrultusunda dönüşmüştü. "Piyasa kalkınma kavramının yüceltilmesi için en uygun görülen araç haline gelmişti" ve bu durum "kalkınma pratiğinde... devlet eksenli yaklaşımlardan piyasa eksenli yaklaşımlara doğru kesin bir dönüşe" (Rankin, 2001: 18-19) işaret ediyordu. Kalkınma pratiğindeki bu değişiklik Dünya Bankası gibi uluslararası kalkınma kurumları tarafından desteklenmekte ve empoze edilmekteydi. Uluslararası kalkınma kurumları tarafından "az gelişmiş" ülkelere dayatılan bu kalkınma reçeteleri, piyasa güçlerine çok daha büyük bir rol atfediyor ve devletin rolü artık sadece piyasaların işlemlerini kolaylaştırmakla sınırlı tutulmaya çalışılıyordu.

"Sosyal kalkınma" kavramı bu bağlamda, II. Dünya Savaşı sonrası dönemde sahip olduğundan farklı bir anlam kazandı. "Sosyal" kavramının neo-liberal bağlamdaki günlüğü, "sosyal hizmetlerin ve uzmanlığın, kamu destekli, kâr amacı gütmeyen ve özel sermayeli örgütler ve organlar tarafından sunulmasında bir dizi 'piyasa benzeri' olarak yeniden şekillendirilmesiydi" (Dean, 1999: 173). Dolayısıyla, Dean'in de belirttiği gibi, bu kavram "sosyal olanın ölümü"ne değil, onun dönüşümüne atıfta bulunuyordu (Dean, 1999: 207). Sosyal olan öyle bir şekilde yeniden kurgulanmıştı ki, "bunun sunumu, bürokratik yollardan ziyade piyasa tarafından koordine edilen değişik organlar, toplum grupları ve ortaklıklar tarafından gerçekleştirilecekti" (Dean, 1999). Bireyleri hünerli, kendi kendine yeten ve üretken hale getirmek amaçlanıyordu.

1990'ların sonunda, "sürdürülebilir insani kalkınma" kavramı GAP dâhilinde neo-liberal ilkelerin hayata geçirilmesi için gerekli zemini oluşturmaya baş-

ladı. Bu yeni söylemin benimsenmesiyle, GAP'ın gündeminde, "çevre, katılım ve sürdürülebilirlik" gibi bir dizi yeni kavram ortaya çıktı. Resmi GAP belgelerine göre, bu yeni kavramlar benimsenmişti çünkü "dünya ekonomisinde yaşanan yapısal değişime paralel olarak ulus devletlerin kalkınma hedefleri, amaçları ve söylemleri de farklılaşmış; planlama alanında yeni yaklaşımlar ortaya çıkmış [ve] uluslararası camiada kalkınma tanımı ve felsefesine yeni boyutlar eklenmişti" (TC Başbakanlık GAP Bölge Kalkınma İdaresi, 2002: 5). Dolayısıyla, GAP'ın dönüşümü, kalkınma kavramının uluslararası boyutuna "sürdürülebilirlik" kavramının eklenmesi ile ilgiliydi. Yine GAP belgelerine göre, "bu yeni kavramın ortaya çıkışıyla, GAP bölgesinde sürdürülebilir kalkınmanın temelini oluşturmak için insan kaynaklarının önceliği açığa çıkmıştı" (TC Başbakanlık GAP Bölge Kalkınma İdaresi, 2002).

1990'lardaki bu gelişmelere paralel olarak, GAP İdaresi, 1989'dan beri GAP dâhilindeki kalkınma pratiklerinin çerçevesini çizen Master Planı'nı gözden geçirmeye başladı. Bu çabaların neticesinde, 2002 yılında orijinal Master Planı'nın yerini Güneydoğu Anadolu Projesi Bölge Kalkınma Planı aldı. Yeni plan, Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı'nın (UNDP) finansal yardımıyla hazırlanmıştı. Bu planda, sürdürülebilir kalkınma kavramı ayrıntılı biçimde açıklanıyordu. Projenin "vizyon"u "küresel düşünce ve yerel koşullar ışığında" (TC Başbakanlık GAP Bölge Kalkınma İdaresi, 2002) olarak belirtiliyor, planın misyonu ise, "çevre ve insan odaklı değer yaratma" (TC Başbakanlık GAP Bölge Kalkınma İdaresi, 2002) olarak ifade ediliyordu. Planda, sürdürülebilir kalkınmanın *insani* boyutu sıklıkla vurgulanıyor ve kalkınma sürecinde devletin rolü, projenin bu yönüyle bağlantılı biçimde açıklanıyordu: "Yeni dünya düzeninde devletin bölgesel düzlemdeki yeni ve temel işlevi insan sermayesini geliştirme, öğrenme ve bilgiyi yaygınlaştırma ve buluşçuluğu geliştirme konularında yoğunlaşması gerektiği"dir (TC Başbakanlık GAP Bölge Kalkınma İdaresi, 2002: 2). Bu bağlamda, kalkınma sürecinde devlete biçilen rol, "uluslararası rekabet koşullarında... yerel kapasitenin kullanımı"nın (TC Başbakanlık GAP Bölge Kalkınma İdaresi, 2002) yolunu açmak için sosyal kaynakları geliştirmektir. Planda, toplumsal kaynakları geliştirmek yolunda, yerel halkın çeşitli kesimleri (örneğin, gençler, kadınlar, vs.) için sosyal politikalar tasarlanmıştır. Planın, gençliğin geliştirilmesi ile ilgili hedeflerinden biri, "bireyi güçlendiren kültürel ve sosyal altyapıları geliştirmek, bunun için her ilde Gençlik Evi/Gençlik Merkezleri açmak" (TC Başbakanlık GAP Bölge Kalkınma İdaresi, 2002: 114) olarak belirtilmişti. Planda, gençlikle ilgili sıklıkla belirtilen bir başka hedef ise, "yaygın eğitim kapsamında gençlere yönelik bilişim teknolojileri ve yabancı dil eğitimi vermek" (TC Başbakanlık GAP Bölge Kalkınma İdaresi, 2002) şeklinde ifade ediliyordu. Sonuç olarak, gençlik için hazırlanmış proje ve politikaların hedefi bölgedeki insan kaynağını geliştirmektir.

19- Bu çalışmada, *savaş sonrası* ya da *silahlı çatışma sonrası* terimleri ile 1999 sonrasında silahlı çatışmanın sona erdiğini ya da bölgedeki sorunun (ya da genel bir deyişle Kart meselesinin) çözüldüğünü imâ etmiyorum. Bundan ziyade bu terimlerle asıl keatettiğim, 1990'ların başları ve ortaları ile karşılaştırıldığında, PKK ve Türk ordusu arasındaki çatışmaların göreceli olarak azalmış olduğudur.

Şimdi de 2002 tarihli yeni kalkınma planının, aslında 1990'ların sonuna doğru bölgedeki savaş koşullarının sakinleşmesiyle şekillendiğini örneklerle göstermeye çalışacağım. Mardin valiliği ile Mardin belediyesinin de desteklediği Gençten Gence Sosyal Gelişim Projesi isimli ilk gençlik projesi, GAP İdaresi ile uluslararası bir gençlik örgütü olan AIESEC'in işbirliğiyle 1999 yılında Mardin'de hayata geçirildi. GAP belgelerinde, projenin amacı "gençler arasında iletişimi artırmak, inisiyatif geliştirmek ve örgütlü davranmalarını teşvik etmek yolu ile toplum kalkınmasının aktif üyeleri haline getirmek" şeklinde belirtiliyordu.²⁰ Benzer bir şekilde, gene aynı zamanlarda gençlere yönelik bilgisayar, güzel sanatlar, müzik ve İngilizce kursları sunan Mardin Gençlik Evi kurulmuştu. Bu projeden bir yıl sonra, projenin bölgedeki etkisini genişletmek için yeni planlar ortaya konuldu. 2001 yılında Gençlik İçin Sosyal Gelişim Projesi isimli başka bir proje harekete geçirildi. Bu plan, GAP İdaresinin ve Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı'nın (UNDP) bünyesinde hazırlanmıştı. Proje için gerekli finansal desteği İsviçre hükümeti sağlamış, Habitat ve Gündem 21 Gençlik Derneği örgütleri de projenin hayata geçirilmesini sağlamıştı (Habitat ve Gündem 21 Gençlik Derneği, Nisan 2002: 4).

Gençlik merkezinde gerçekleştirilen faaliyetler, kapasite geliştirme programları, sosyal-kültürel programlar, istihdam programları ve toplumsal duyarlılık programları olmak üzere dört kategoriye ayrılmıştı.²¹ Gençlik evlerinde sağlanan olanaklar, yaşları 15 ile 25 arasında değişen gençlerin özelliklerine ve ihtiyaçlarına göre sunuluyordu. Gençlik evlerindeki sosyal-kültürel programların içinde, yukarıda da bahsedildiği gibi güzel sanatlar ve tiyatro, müzik, halkoyunları ve spor kursları bulunuyordu. Bunların dışında, mesleki beceri kazandırma kursları ve kendi işini kendin kur programları gibi işsiz gençlere yönelik programlar da bulunmaktaydı. Toplumsal duyarlılık programları çerçevesinde, bir grup Diyarbakırlı genç sergiledikleri oyunun gelirini lösemili bir arkadaşlarının tedavisi için bağışlamışlardı. Ayrıca, Mardin'den bir grup genç, bir okulun duvarlarının boyanması için gönüllü olmuşlardı. Bu programların sonucu olarak şu tespit yapılmıştır: "Gençlerin enerjilerinin insana ve çevreye karşı duyarlı alanlara odaklandırıldığı görülmüştür."²²

Bu pratiklerin gösterdiği üzere, değişen küresel kalkınma söyleminin etkisi altında, sosyal sermayenin geliştirilmesi GAP dâhilinde önemli bir mesele haline gelmiştir. GAP hakkındaki devlet eksenli kalkınma modelinden piyasa eksenli kalkınma modeline geçişin etkisi "sosyal" denilen yeni kavram ile sınırlı değildi. Piyasa eksenli kalkınma modelinin etkisiyle, kalkınma pratiklerinde devletin azalan rolü de gözlemlenebilir. Toplumsal projeleri kamu ve benzeri aygıtların finansal desteğiyle yürüten eski politikaların aksine devlet, özel sektör ve sivil toplum örgütleri arasında artan bir işbirliği söz konusuydu. Yeni GAP planında, kalkınma sürecinde sivil toplum örgütlerinin rolüne özellikle vurgu yapılmıştı.²³ GAP projelerinde sivil toplum örgütlerine düşen rol giderek artmaktadır.²⁴

Bu durumun en bariz örneği ise, ÇATOM'lardır. Yukarıda da tartışıldığı gibi, ilk kuruluş yıllarında, ÇATOM'ların işlevi bölgede kadınlarla ilgili yönetim (iktidar) politikalarının uygulanmasıyla sınırlıydı. Ancak 1990'ların sonları iti-

barıyla, bu merkezler sivil toplum örgütleri ve özel sektör ile işbirliği yapmaya başladılar. Mesela, Batman'daki ÇATOM'lardan biri Türk Eğitim Vakfı'nın desteğiyle açılırken, Siverek'teki bir ÇATOM da, *Procter & Gamble*'in katkılarıyla kurulmuştu.²⁵ Yani aslında, sivil toplum örgütleriyle artan bir işbirliğinden de öte, ÇATOM'lar gittikçe bir sivil toplum örgütü gibi hareket eden kurumsal organlar haline gelmişlerdi. GAP kayıtlarında şöyle denmektedir: "ÇATOM'lar buldukları kasaba, köy ve mahallelerde, devlet ve sivil toplum kuruluşlarının sunduğu sosyal hizmetlere halkın ulaşabilmesi için *destekleyici aracılık* işlevi üstlenmiştir. ÇATOM'lar, bu bölgelerdeki halkın yeşil kart sahibi olması, sosyal yardım programlarından yararlanması ve ihtiyacı olan başarılı öğrencilerin burs bulabilmesi gibi konularda çalışmalarını sürdürmektedir."²⁶ Bu anlamda, ÇATOM'ların faaliyetleri çeşitlendirilmişti. Mesela, 2003 yılında Mardin ilinin bir ilçesi olan Ömerli'de kurulan bir ÇATOM, Milli Eğitim Müdürlüğü'nün işbirliğiyle "okul öncesi eğitim" diye tanımlanan bir projeye başlamıştı.²⁷ Benzer bir şekilde gene aynı ÇATOM, çocuk felcine karşı bir aşı kampanyası için köy sağlık ocağı ve üyeleriyle gönüllü olarak işbirliği yapmıştı.²⁸ Cizre'deki ÇATOM'da katılımcılar bir ağaçlandırma projesinde gönüllü olarak çalışmışlardı.²⁹ Böylece ÇATOM, devletin sosyal hizmetlerini sağlaması için bir araç olmaktan çıkıp, temel hizmetlere yerel halkın katılımının sağlanması için devlet ile yerel halk arasındaki aracı bir organ haline almıştı.

Bu noktada, bu neo-liberal kalkınma modelinin GAP kapsamında uygulanmasının bölgedeki çatışmaların azalmasıyla mümkün olabildiğini belirtmek gerekir. Aslında, bu durum 2002 tarihli yeni kalkınma planında da doğrulanmıştı: "Master Planı'nın hedeflerini gerçekleştirilememesinin bir nedeninin 1990'ların sonuna doğru kontrol altına alınabilen ve marjinalleştirilen terör olayları" (TC Başbakanlık GAP Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı, 2002: 5) olduğu söylenmekteydi. Çatışmalar hafifleyince 1990'lar sonunda GAP'ın izlediği yolda, çatışma sonrası durum önemli bir belirleyen haline gelmişti. Başka bir deyişle, Master Planı'nın yeniden gözden geçirilmesi, aslında yönetim(iktidar) politikalarıyla silahlı çatışmanın seyri arasındaki kaçınılmaz ilişkinin bir yansımasıydı.

Çatışmaların azalması, GAP tarafından sunulan hizmetlerin çeşitlerini de etkiledi. 1990'ların başındaki ana fikir, temel sosyal hizmetlerin devlet tarafın-

20- <http://www.gap.gov.tr>, Güneydoğu Anadolu Projesi'nin resmi sitesi.

21- <http://www.gap.gov.tr>, Güneydoğu Anadolu Projesi'nin resmi sitesi.

22- <http://www.gap.gov.tr>, Güneydoğu Anadolu Projesi'nin resmi sitesi.

23- <http://www.gap.gov.tr>, Güneydoğu Anadolu Projesi'nin resmi sitesi. s.115.

24- Silahlı çatışma sonlanıp güvenlik tedbirleri azaldıkça, sivil toplum örgütleri bölgeye giriş yapmaya başlamıştır. Örnek olarak, silahlı çatışmanın sona ermesinden sonra, Diyarbakır ilindeki sivil toplum örgütleri ve bunların faaliyetleri üstüne yapılmış bir analiz için bakınız, Şeyhmus Diken, Güneydoğu'da Sivil Hayat (İstanbul: Metis, 2001).

25- <http://www.gap.gov.tr>, Güneydoğu Anadolu Projesi'nin resmi sitesi.

26- <http://www.gap.gov.tr>, Güneydoğu Anadolu Projesi'nin resmi sitesi. (Vurgu eklenmiştir).

27- <http://www.gap.gov.tr/Turkish/Sosprj/ch2003> adresinden, 2004 Haziran tarihli alıntıdır.

28- <http://www.gap.gov.tr>, Güneydoğu Anadolu Projesi'nin resmi sitesi.

29- <http://www.gap.gov.tr/Turkish/Sosprj/ch2004> adresinden, 2004 Haziran tarihli alıntıdır.

dan halka en kısa sürede ulaştırılmasıydı. Ancak 1990'ların sonu itibariyle GAP'ın gündeminde yeni sorunlar ortaya çıktı. Mesela, bölgede; köylerde ve mezralarda yaşayan halk çatışmalar sırasında şehir merkezlerine zorla göç ettirilmişti. 1999'da, GAP idaresi, hükümet tarafından Köye Dönüş ve Rehabilitasyon Projesi'ni koordine etmekle görevlendirilmişti.

Özet olarak, silahlı çatışmanın azalmasıyla GAP çerçevesindeki sosyal kalkınma kavramının dönüşümü ve sürdürülebilir kalkınma söyleminin benimsenmesi arasındaki ilişkiye bağlı olarak üzerinde durulması gereken iki noktada bulunmaktadır. Birincisi, GAP'ın neo-liberal kalkınma modeline göre yeniden düzenlenmesi silahlı çatışmanın sona ermesiyle mümkün olmuştu. İkinci olarak da, GAP'ın politikaları ve pratikleri bölgedeki savaştan doğan toplumsal travmalara yönelik olmuştu. Neo-liberal kalkınma kavramı, kalkınma hizmetlerinin devletten ziyade devlet-dışı kurumlar aracılığıyla sunulmasını vaat etmesi itibariyle, devlet için güvenilirliğini ve prestijini kaybettiği bir bölgede kalkınma hedeflerini gerçekleştirmek için çok uygun bir araç haline gelmişti.

Buna dayanarak, neo-liberal kalkınma modelinin benimsenmesinin bir taşla iki kuş vurmak olarak yorumlanabileceğini söyleyebiliriz. Öncelikle, belli hizmetler sivil organlara ve özel sektöre aktararak kalkınma pratiklerinin maliyeti azaltılmaya çalışılmıştır. İkinci olarak da, bu geçiş, bölgede itibarının aşınması ve güvenilirliğinin azalması ile birlikte ciddi bir sorun yaşayan Türk devletinin bölgeye sosyal hizmetler götüreceği yeni aktörler getirmesi için bir fırsat yaratmıştır.

Son Söz

1990'ların başlarında, GAP'ın bir altyapı projesinden bütünleşmiş bir sosyal kalkınma programına dönüşmesi, devletin öncelikle bölgedeki silahlı çatışmayla nihai olarak da Kürt meselesiyle başa çıkabilme çabalarının sonucuydu. Bu çalışmada, GAP'ın ciddi anlamda bir sosyal kalkınma projesine dönüşmesinin bu bağlamda gerçekleştiği ileri sürüldü. 1990'lar boyunca, devletin yürürlüğe koyduğu kalkınma çabalarının doğasını belirleyen büyük ölçüde savaşın gidışı olmuştu. İktidarın bölgede meşruiyetini ve egemenliğini yeniden tahsis etme çabaları, GAP kapsamında yürütülen projeler ve politikalar ile yapısal olarak bağlantılıydı. Yukarıda da öne sürdüğüm gibi, 1990'lı yılların büyük bir kısmında görülen, devletin bölgedeki insanları kontrol altına almayı amaçlayan gözetim (*surveillance*) ve bilgi teknolojilerini geliştirme çabası gittikçe artmıştı.

1990'ların sonuna doğru, bölgedeki silahlı çatışma azalmaya başladıkça, GAP dâhilinde yürütülen kalkınma pratikleri de tekrar bir dönüşüm geçirdi. Proje, neo-liberal dönemin küresel kalkınma ilkelerini ve pratiklerini daha fazla benimsemeye başladı. Dolayısıyla GAP, sürdürülebilir insani kalkınmanın kırmızıçizgilerinin oluşturduğu yolu takip ederek, devlet eksenli bir kalkınma projesinden piyasa eksenli bir kalkınma projesine dönüştü. Sosyal kalkınma kavramı, kendi kendine yeterli ve üretken bireyler oluşturma hedefiyle sermayenin ihtiyaçlarına göre yeniden şekillendi. Buna göre bu bireyler,

piyasa eksenli kalkınma sürecinin pürüzsüz bir şekilde işleyişinde bir risk veya engel yaratmayacak hatta risk alabilen ve üretken bireyler olarak bu süreci kolaylaştıracak, pekiştireceklerdi. Güneydoğu Anadolu Projesi, artık büyük ölçüde sivil toplum örgütleri ve özel sermaye eliyle yürütülen ve çeşitlendirilmiş sosyal programları ile birlikte Türkiye'deki neo-liberal kalkınma modelinin en önemli aygıtı haline geldi.

GAP kapsamındaki kalkınma düşüncesinin değişen anlamlarını ve uygulamalarını Kürt meselesi ile bağlantılı bir şekilde inceleyince, kalkınma kavramının her yerde aynı şekilde, aynı amaçlar için işleyen bir soyut fikir olmaktan ziyade, tarihsel, belirli yönetsel rasyonalitelere göre şekillenen ve yeniden düzenlenen bir süreç olduğu görülebilmektedir. GAP örneğinde de bu durum, bölgede kalkınma politikalarının izlediği yolun esas olarak savaş ve savaş-sonrası koşulları tarafından belirlendiği şeklinde görülmektedir.

Referanslar

- Burchell, Graham, Colin Gordon, and Peter Miller (der). 1991. *The Foucault Effect*. Chicago: University of Chicago Press.
- Cemal, Hasan. 2003. *Kürtler*. İstanbul: Doğan Kitap.
- Çarkoğlu, Ali, ve Mine Eder. 2001. "Domestic Concerns and the Water Conflict over the Euphrates-Tigris River Basin", *Middle Eastern Studies* 37 (1).
- Dağ, Rifat, ve Atilla Öztürk. 1990. *GAP Yeniden Yapılanmalıdır*. Ankara: Diyarbakır Sanayi ve Ticaret Odası.
- Dean, Mitchell. 1999. *Governmentality: Power and Rule in Modern Society*. London: Sage Publications.
- Diken, Şeyhmus. 2001. *Güneydoğu'da Sivil Hayat*. İstanbul: Metis
- Escobar, Arturo. 1995. *Encountering Development: The Making and Unmaking of the Third World*. Princeton: Princeton University Press.
- 1999. "The Invention of Development", *Current History* 98 (631).
- 1988. "Power and Visibility: Development and the Invention and Management of the Third World", *Cultural Anthropology* 3 (4).
- Ferguson, James. 1994. *The Anti-Politics Machine: "Development," Depoliticization and Bureaucratic Power in Lesotho*. Minnesota: University of Minnesota Press.
- GAP Dergisi* 5 (8) Yaz 1997.
- GAP ve Sosyal Değişme. 1994. *Dicle Üniversitesi GAP Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını*. Diyarbakır.
- Gunter, Michael M. 1990. *The Kurds in Turkey: A Political Dilemma*. Colorado: Westview Press.
- Habitat ve Gündem 21 Gençlik Derneği. Nisan 2002. Platform.
- Harris, Leila. 2002. "Water and Conflict Geographies of the Southeastern Anatolia Project", *Society and Natural Resources* 15.
- Hürriyet*, 28 Nisan 1989.
- <http://www.gap.gov.tr/Turkish/Sosprj/ch2003>. (Haziran 2004 erişimi).
- <http://www.gap.gov.tr/Turkish/Sosprj/ch2004>. (Haziran 2004 erişimi).
- Kutluata, Zeynep. 2005. *The Politics of Difference within the Feminist Movement in Turkey*

- as Manifested in the Case of Kurdish Woman/Feminist Journals*. M.A. Thesis, Boğaziçi Üniversitesi.
- Rankin, Katherine N. 2001. "Governing Development: Neoliberalism, Microcredit, and Rational Economic Woman." *Economy and Society* 30 (1): 18-37.
- Sachs, Wolfgang. 1992. Wolfgang Sachs tarafından derlenen "*The Development Dictionary: A Guide to Knowledge as Power*"'ın "Giriş" kısmı. London: Zed Books.
- (der.) 1992. *The Development Dictionary: A Guide to Knowledge as Power*. London: Zed Books.
- Sosyal Demokrat Halkçı Parti Merkez Yürütme Kurulu. 1990. *Sosyal Demokrat Halkçı Parti'nin Doğu ve Güneydoğu Sorunlarına Bakışı ve Çözüm Önerileri*. Ankara, yayınlanmamış.
- Sözer, Hande. 2004. "ÇATOM Project: Field Supervisors in-between 'the State' and 'the Society'". *M.A. Thesis*, Boğaziçi Üniversitesi.
- T.C. Başbakanlık GAP Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı. 2002. *Güneydoğu Anadolu Projesi Bölge Kalkınma Planı: Ana Rapor*, Cilt 2. Ankara: T.C. Başbakanlık GAP Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı.
- Mitchell, Timothy. 2002. *Rule of Experts: Egypt, Techno-Politics Modernity*. California: University of California Press.
- Nokta*, 30 Temmuz 1989.
- Nokta*, 10 Haziran 1990.
- Nokta*, 10 Şubat 1991.
- Özdağ, Ümit. 1995. *Güneydoğu Anadolu Bölgesinde ve Doğu ve Güneydoğu Anadolu'dan Batıya Göç Edenlerde Kültürel Yapı ve Kimlik Sorunu*. Ankara: Türk Metal Sendikası.
- Özer, Ahmet. 1998. *Modernleşme ve Güneydoğu*. Ankara: İmge.
- Rahnema, Majid, ve Victoria Bawtree (der.). 1996. *The Post-Development Reader*. London: Zed Books.
- T.C. Başbakanlık GAP Bölge Kalkınma İdaresi. 1994. *GAP Bölgesi Baraj Göl Aynası Altında Kalacak Yörelerde İstihdam ve Yeniden Yerleştirme Sorunları*.
- 1994. *GAP Bölgesi Nüfus Hareketleri Araştırması: Yöneticiler İçin*.
- 1993. *GAP Bölgesi Toplumsal Değişme Eğilimleri Araştırması: Eylem Planı*.
- 1994. *GAP Bölgesinde Kadının Statüsü ve Kalkınma Sürecine Entegrasyonu Araştırması: Yöneticiler İçin Özet*.
- 1995. *Güneydoğu Anadolu Projesi Sosyal Eylem Planı*. Ankara: T.C. Başbakanlık GAP Bölge Kalkınma İdaresi, yayınlanmamış.
- T.C. Başbakanlık Güneydoğu Anadolu Projesi Bölge Kalkınma İdaresi. 2001. *Güneydoğu Anadolu Projesi: Son Durum*. Ankara.
- T.C. Resmi Gazete*, 6 Kasım 1989.
- Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği (TOBB). 1995. *Doğu Sorunu: Tespitler ve Teşhisler*. TOBB, yayınlanmamış.
- Yıldız, Kerim ve Koray Düzgören (der.). 2002. *Ülke İçinde Göç Ettirilen İnsanlar: Kürt Göçü*. İstanbul: Senfoni.
- Zorunlu Göç Raporu. 2003. *Türk Mühendis ve Mimar Birliği İnsan Hakları Raporu* içinde, <http://www.tmmob.org.tr>.